

Vilmos Eszter

A holokausztemlékezet formái Borbély Szilárd irodalmi műveiben

„De mégis beszélnem kell arról, ami közöttünk történt, amelyre emlékeznek még egyesek, és tanúságot tesznek arról a Tűzről, amely a Kemencében lobogott, és nem lankadt, mert az emberek gyűlölete és Isten gyengesége éltette.”
(Borbély Szilárd: *Krisztológiai episztola I.*)¹

¹ Borbély Szilárd: *Halotti Pompa*, Pozsony, Kalligram, 2014, 147.

1.

„Egy napon Auschwitz emléke végképp átlép majd a túlélők tudatából az írás terébe. Írás lesz belőle, mert a túlélők emlékeiket a betűkre bízják. Az írás szent. A haszid legenda szerint a betűkből össze lehet állítani a teremtés teljességét. Az írás megőrzi majd mindazt, amit a jelek képesek magukba fogadni. De életet csak a tovább élő nemzedékek adhatnak neki” – írja Borbély Szilárd *Auschwitz holnap* című esszéjében.²

² Borbély Szilárd: *Auschwitz holnap*. In: *Egy gyilkosság mellékszálai*, Budapest, Vigilia, 2008, 109.

Borbély Szilárd életműve több irodalmi mintát kínál a holokauszt emlékezetben tartásához. A *Halotti Pompa* című kötet újrakiadásában megjelenő *Hászid-Szekvenciák* ciklus, *A Testhez* című kötet, valamint regénye, a *Nincstelének* egészen különböző poétikai eszközökkel állítanak emlékművet a soának. A felsorolt művek közül mindnek sikerül a tanúságtételek generációja utáni nemzedék korlátozott lehetőségei ellenére úgy ágyazni az írás terébe a holokauszt egész Európát sújtó traumáját, hogy emlékezetben, tiszteletben és életben tartsa azt, kísérletet téve ezzel a műtfeldolgozásra, szemben a sok évtizedes elfojtással.

Míg a *Hászid-Szekvenciák* a zsidó szenvedéstörténet kontextusában, főként őszösvetségi motívumokkal párhuzamba állítva idézik meg a holokausztot, addig *A Testhez* bizonyos szövegei női tanúságtételek nem titkolt újraírásai. A *Nincstelénekben* pedig a zsidók elhurcolása újra és újra visszatérő elemként a szándékolt felejtést, a kibeszél(het)etlenséget és a traumatikus múltat hivatott reprezentálni. Kisantal Tamás Jörn Rüsen alapján kifejti, hogy a holokauszt ábrázolásának

adekvát módszere lehet „egyfajta retraumatizálás, vagyis az olyan reprezentáció, mely sem hagyományos módon ábrázolni, sem új értelmezési kategóriát találni nem akar, de pusztá esztétizálással vagy moralizálással sem próbálja az esemény szörnyűségeit tompítani, hanem az esemény megjelenítésével és emlékezetben tartásával a termékeny gyásznak nyújt teret.”³

³ Kisantal Tamás: *Túlélő történetek*, Budapest, Kijárat, 2009, 324. Lásd még Jürn Rüsen: *Trauma és gyász a történelmi gondolkodásban*, ford.: Karádi Éva, *Lettre*, 2004/ősz, <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00038/rusen.htm> (2014. 11. 02.).

Úgy vélem, Borbély Szilárd szóban forgó írásai megfelelnek ennek a koncepciónak. A *Hászid-Szekvenciák* és *A testhez* mind úgy kísérlik meg az áldozat nézőpontjából ábrázolni a holokausztot, hogy nem helyezkednek egy konkrét áldozat szerepébe, hiszen az utóbbi gyakorlat vitatható lenne morálisan, esetleg még a tanúságtételek meghamisításaként is értelmezhető volna.

2.

„Magam, aki két évtizeddel a vidéki zsidóság gettóba zárása és deportálása után születtem – a családi származás bizonytalan és köztes helyzete miatt is –, úgy tekintek Auschwitzra, mint a zsidó-keresztény hagyomány részére” – írja Borbély.⁴

⁴ Borbély Szilárd: *Auschwitz holnap*, 112.

Ennek a gondolatnak a művészetben belüli kiteljesedéseként, irodalmi manifesztációjaként is tekinthetünk a *Hászid-Szekvenciákra*, hiszen itt a tradicionális értelemben vett zsidó-keresztény hagyomány szent szövegeivel és legendáriumával állnak párhuzamban a holokauszt mozzanatai, így hozva létre a reflektáltabb, tágabb, borbélyi értelmezését a zsidó-keresztény hagyománynak és az európai kultúrának.

Jól példázza ezt *A név megszentelése* című vers, amelyben Jézus halála és a haláltáborban meggyilkoltak szenvedései írónak egymásra, és sűrűsödnek egyetlen versmondatba, egyetlen estébe.⁵

⁵ Borbély Szilárd: *Halotti Pompa*, 136.

A NÉV MEGSZENTELÉSE

*Azon az estén, mikor az Igaz
elárultatott, mikor megszületett,*

*meghalt és eltemették, mikor
a sírban remegett a teste, és*

*szemhéja úgy megduzzadt,
akár egy krumplic, vagy inkább*

*olyan lett, mint egy megrohadt
paradicsom, amely ránehezedett*

*a szemgolyóra, amitől aztán
alig látta a wormsi bölcs a keresz-*

*teseket, mikor kínzói elfáradtak,
és a rabboni feje félrebillent,*

*azon az estén, mikor az Ártatlant
elárulták, és a halálra szántak gyerekeit*

*tizenhat éves kor alatt csupán csak
hulladékként kezelték, akárcsak*

*az öregeket, a betegeket, a hibásokat
és a hívek nélkül Isten nevét nem*

*ejtették ki, azon az estén, mikor
az igazakat megvetették, akkor*

*a Három eggyé lett, az Atya-,
a Fiú és az Anyalélek a tűzben és*

*füstté a kéményekben, amikor Otto
Moll tökéletesítette a gödörben-*

*égetés technikáját a fortyogó, újra-
hasznosítható zsír elvezetésével.*

A verskezdet a *Hiszekegy* súlyos tömondatszerű, sűrítő felsorolását, tehát Jézus Krisztus életét és szenvedéstörténet megidézve helyezi az „Igaz elárultatását” keresztény nézőpontba: „Azon az estén, mikor az Igaz / elárultatott, mikor megszületett, // meghalt és eltemették”. A *Hiszekegy* jól ismert szövegével teremt kapcsolatot a verssorok elején visszatérő ismétlés is: „azon az estén”. Noha Jézus Krisztus nincs megnevezve a költemény elején, és az idézett sorok sem egyértelműsítik, hogy az ő történetére utalna a verskezdet, a *Halotti Pompa* kontextusa, amelyben a szekvenciák krisztológiai episztolákkal váltakoznak, könnyen készíti arra a befogadót, hogy a többértelmű szöveghelyeket elsősorban krisztusi utalásként dekódolja. Az ezt követő három versszak a *Halotti Pompában* és más Borbély-szövegekben újra és újra megjelenő fiziológiai halál-leírás: „a sírban remegett a teste, és / szemhéja úgy megduzzadt, / akár egy krumpli, vagy inkább / olyan lett, mint egy megrohadt / paradicsom, amely ránehezedett / a szemgolyóra”.⁶

⁶ Vö.: „Sámuel szemei kisebbek // voltak, ezért lötyögtek
Esua szem- / gödrében. Az így támadt résből / szivárgott
a vér. A fölfelé fordult / szemgolyóból a paradicsomnyira
/ duzzadt szemhéj miatt takarásban / maradt a szembo-
gár.” (*Halotti Pompa*, 124.) „A szemhéjra azonban lassan vér-
savó szivárgott, ezért a fotókon már alig látható a tekintet,
mivel egy krumplics nagyságúra duzzadt hályog aláfördült és
eltakarta a szemgolyót.” (Borbély Szilárd: *Egy büntény mel-
lékszámai*. In: *Egy gyilkosság mellékszámai*, Budapest, Vigilia, 2008, 190. és Borbély Szi

lárd: *Árnyképrajzoló*, Pozsony, Kalligram, 2008, 96.)

A bibliai passiótól az auschwitzi szenvedéstörténetig (anélkül, hogy a vers bármely pontján új mondat kezdődne) a „wormsi bölcs” kíntésének megemlékezésén keresztül jut el a szöveg: „alig látta a wormsi bölcs a keresz- / teseket, mikor kíntés elfáradtak, // és a rabboni feje félrebillent”. A jelölő minden valószínűség szerint a Wormsi Eleazar vagy Eleazar ben Judah néven ismert középkori német caddikot jelöli, akinek a szeme előtt a keresztes hadjárat során meggyilkolták feleségét és gyermekeit, mégis a könyörületesség, a békesség és az emberszeretet képviselője és tanítója maradt. A vers innentől kezdve a holokauszt áldozatainak története. A gépiesített, intézményesített tömeggyilkosság, amelyet Auschwitz gázkamrái, krematóriumai és a náci Otto Moll találmányai testesítettek meg, ugyanazon a versnyelven jelenik meg a szövegben, mint Isten keresése. A náci tiszt versbeli megidézése eszünkbe juttathatja a *Berlin & Hamlet* kötet *Wannsee* című költeményét, amelyben a zsidókérdés végső megoldásának megtervezőit veszi sorra név szerint a költemény.⁷

⁷ Borbély Szilárd: *Berlin & Hamlet*, Pécs, Jelenkor, 2003, 54–55.

Emellett kapcsolatot teremt a *Hászid-Szekvenciák* XVIII-as számmal jelölt darabjával, amelynek középpontjában az önmegszólító Otto Moll Oberscharführer alakja áll.⁸

⁸ *Halotti Pompa*, 174.

A *név megszentelésében* továbbá a szentháromság transzcendens fogalma (melyben a Szentlélek helyett Anyalélek szerepel)⁹ egybeíródik a krematórium kéményén keresztüli távozással, kegyetlenül ironikussá téve akár a keresztény mennybemenetelt is.

⁹ A nehezen felfejthető „Anyalélek” fogalom nem itt szerepel egyedül Borbély életművében. A *Míg alszik szívünk Jézuskájában* például így szerepel: „Én a Világ Urát várom, / akinek a neve három: / Atya, Fiú, Anyalélek, / akitől Mindenek félnek!” (Borbély Szilárd: *Míg alszik szívünk Jézuskája. Betlehemes misztérium*, Pozsony, Kalligram, 2005, 24.) Ide tartozhat még a *Halotti Pompa* X-es számmal jelölt *Hászid-Szekvenciája*, melynek kezdete: „Isten Fia nő, ha volna / Olyan, mint volt az Mária” (149),

Hasonló egymásra íródás figyelhető meg többek között a kötet utolsó, *Zmirot-dal* című szekvenciájában, amelyet Szűcs Teri elemez

érzékenyen *A felejtés történetében*. „A Szombat fogadásától a kimeneteleig tartó mitikus időszak ráíródik egy másik mitikus időre, mely a vonatúttól az elégetésig tart” – írja.¹⁰

Szűcs Teri elsősorban az allegória alakzata felől vizsgálja Borbély szekvenciáit. Ez alól nem képeznek kivételt a holokausztot felelevenítő versek sem: „A Holokauszt metaforizálódásának, sőt allegorizálódásának folyamatait Borbély nem akarja felfüggeszteni – ezeket is éles fénybe állítja. Jézus passiója és a hatmillió áldozat közti megfeleléses viszony, ami a magyar irodalomban Pilinszky lírájában bontakozik ki, Borbélynál retorikai alapot képez ezeknek az összefüggéseknek a vizsgálatához.”¹¹

¹⁰ Szűcs Teri: *A felejtés története. A Holokauszt tanúsága irodalmi művekben*, Pozsony, Kalligram, 2011, 208.

¹¹ Uo., 189.

3.

A Testhez című kötet szövegei nem allegorizálással és bibliai referenciákkal távolítják a lírai beszélőt (vagy beszélőket) a konkrét áldozat szerepétől. A kötet *órákként* és *legendákként* aposztrófált, számozott egységekből áll. A *legendák* különböző női történetek újraírásai, és nagyjából két főtípusra oszthatók: abortuszversekre, holokausztversekre, ezeken kívül pedig (néhány szöveg erejéig) szentek legendáira. A két (vagy három) irányra pusztán a főszöveg olvasása közben is következtethetünk, de egyértelműen elkülöníthetővé a kötet végén olvasható szerzői jegyzet teszi, mely három gyűjteményt említ meg, amelyekből dolgozott.¹²

¹² Borbély Szilárd: *A Testhez*, Pozsony, Kalligram, 2010, 170.

A *Legenda Aurae* gyűjteményét, Singer Magdolna *Asszonyok álmában síró babák, születés és gyász* című könyvét,¹³ valamint a Pécsi Katalin által szerkesztett *Sós kávé* című antológiát.¹⁴

¹³ Singer Magdolna (szerk.): *Asszonyok álmában síró babák, születés és gyász*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2006.

¹⁴ Pécsi Katalin (szerk.): *Sós kávé. Elmeséletlen női történetek*, Budapest, Novella, 2007.

Utóbbi tartalmazza azokat női holokauszt-tanúságtételeket, amelyek átíratait Borbély Szilárd kötetében is olvashatjuk, valamint más, a zsidósághoz és a vészkorszakhoz kapcsolódó *Elmeséletlen női történeteket*, ahogy a *Sós kávé* alcíme is mutatja.

A Testhez holokausztversei (például *A matyóhímzés*, *A kanárisárga*, *A szentedény*, *A Nefelejcs* és *A sámli* címűek) a *Sós kávé*ban olvasható egy-egy történet sűrített, rövidített, verssorokba tördelt változatai. Izgalmas azonban megfigyelni, hogy a verssorokba tördelés ugyanakkor nem jár együtt a stílus megemelésével vagy átpoetizálásával.

Az említett költemények nyelve ugyanis sokkal töredezettebb, rontottabb, mint a *Sós kávé* jól formált, színvonalas visszaemlékezéseié. *A testhez* verseire a tömondatok, a helytelenül használt hely- és személyragok jellemzők, amelyek naiv, gyermeki versbeszélőt konstruálnak, míg a forrásként használt történetek reflektált, retrospektív, jórészt kifejezetten magas nyelvi színvonalon megírt, felnőtt nézőpontú szövegek.

A gyermeki, kiszolgáltatott beszélő nézőpontjának hangsúlyozása mellett a szöveg széttördelésének hitelesítő funkciója is lehet; a traumatikus események elbeszélhetőségének nehézségeire vagy akár lehetlenségére hívja fel a figyelmet. *A Nefelejcs* című költeményben / legendában például a következőket olvashatjuk: „Egyedüli / gyerek voltam. Megkaptam, amit mindenki a középosztályba: / gimnázium, nemzeti nevelés, különórák, úszóedzés. / Ez utóbbinak különös hasznát vehettem önmagába. Tizenkét / éves voltam negyvennégybe. Március 19-én bejöttek / a németek.”¹⁵

¹⁵ Borbély Szilárd: *A Testhez*, 142.

Rácz Éva *Tizenkét évesen...* című visszaemlékezésében (amelyet hajdani osztálytársnője jegyzett le) így jelenik meg a később Borbély által újraírt történetrészlet: „Mindent megkaptam, amit egy középrétegbeli család egyetlen kislánya megkaphatott. Gimnázium, különórák, úszóedzés – amelynek később különös hasznát vettem. Apámnak nagy baráti köre volt: kissé bohém társaság. Többször hallottam Kola József, Rejtő Jenő, Seress Rezső nevét emlegetni. 1944. március 19. Magyarországra bejöttek a német csapatok.”¹⁶

¹⁶ Rácz Éva, *Tizenkét évesen...* In: *Sós Kávé. Elmeséltetlen női történetek*, Budapest, Novella, 2007, 51.

Ebből a példából is látható, hogy Borbély sűrítési technikája elsősorban abban áll, hogy a történetek nosztalgikus, anekdotikus részleteit elhagyja, csak a traumához szorosabban kapcsolódó mondatokat veszi át és tördeli szét. Az úszóleckék említése azért kiemelten fontos, mert a történet folytatásából kiderül, hogy amikor a visszaemlékezésben szereplő kislányt más gyerekekkel összekötözve a Dunába lőtték, őt nem érte golyó, és a béklyóból kiszabadulva ki tudott úszni egy távolabbi partszakaszig. Az apa bohém társaságának említése nem kap helyet Borbély átiratában. Ez jól példázza, hogy az *utóemlékezet nemzedékének*¹⁷ műveiben nem lehet ily módon adekvát a pozitív kicsengésű, nosztalgikus beszédmód olyan traumatikus események kapcsán, amelyeket nem éltek át, de emlékezetben kívánnak tartani. Az anekdotikus részletek elhagyásához hasonló eljárás az explicit módon gyengédséget kifejező szavak mellőzése. Krupp József *A Testhez*ről írott recenziójában egy abortuszvers és a Singer Magdolna-kötetbeli előzményének összehasonlítása kapcsán állapítja meg: „Apróságnak tűnik, de jelentősége van annak, hogy Borbély a tömörítés során kiveszi a szövegből a gyengédséget implikáló »kisfiú« és »kicsike« szavakat.”¹⁸

¹⁷ A *postmemory* vagy *utóemlékezet* Marianne Hirsch fogalma: „Postmemory describes the relationship of the second generation to powerful, often traumatic, experiences that preceded their births but that were nevertheless transmitted to them so deeply as to seem to constitute memories in their own right.” Marianne Hirsch: *The Generation of Postmemory*, *Poetics Today* 29/1. (2008. tavasz), 103–128.

¹⁸ Krupp József: *Testben élni*, *Jelenkor*, 2011/3, 339.

A *Nefelejcs* és a *Tizenkét évesen...* hangulatbeli különbsége leginkább a zárlatban mutatkozik meg. „A gettóban, egy hosszú sorban – talán éppen kenyérért álltak –, felismerem az anyámat. Már nem voltam egyedül a világban. Valahogy kihúztuk ott, kettesben, január 18-ig, az oroszok bejöveteleig”¹⁹ – olvashatjuk Rác Éva visszaemlékezésében. *A Nefelejcs* utolsó sorai sokkal inkább reménytelenséget sugallnak: „Megyek / gettóba. Hosszú sorban bukkanok anyára. Majd válunk halálra.”²⁰

¹⁹ Rác Éva, 53.

²⁰ Borbély Szilárd: *A Testhez*, 143.

Krupp József felhívja a figyelmet arra, hogy „Borbély Szilárd holokauszt-verseinek egyik kulcsmozzanata, hogy több szövegében is belefoglalja a beszélő halálát a narratívába. (...) Ezáltal az egész vers a halál perspektívájába kerül, s felmerül a kérdés, ki az, aki a meggyilkolt áldozatok helyett elmeséli a történetüket – mintha a kötet mögé képzelhető szubjektum magára vállalná, hogy »képviseli« a meghaltakat.”²¹

²¹ Krupp, 339–340.

A *Testhez* holokausztot tematizáló versei nem poétikai szempontból a legérdekesebbek. Különösségük és valódi mélységük az újraírás gesztusában rejlik. Mivel a kötet végén a szerző hivatkozik a versek alapjául szolgáló történeteket tartalmazó kötetre, a költeményeknek elsődleges funkciójuk, hogy (hypertextszerűen) az olvasót elvezessék a forrásszövegekig, és kihangosítsák a sokáig elmeséletlen, de továbbra is kevésbé ismert történeteket, elősegítve ezzel a traumatikus múlt feldolgozását. A Keresztesi Józseffel való beszélgetésében a közmédiában csak E. Zsanett-ügyként emlegetett, többszörös megerőszakolás vádjával terhelt történet kapcsán írt verséről ezt mondja Borbély Szilárd: „És akkor lehetett látni, hogy a férfibeszéd, ami áthatja a médiát is, meg a politikai hatalmat is, ezt az egész témát kidobja, és nem tudnak vele mit kezdeni. És akkor én ezt átírtam, elküldtem egy lapnak: azt gondoltam, hogy ott hangosabban tud megszólalni, a Népszabadságnál.”²²

²² Keresztesi József: *A testről: beszélgetés Borbély Szilárddal*, *Jelenkor*, 2014/4, 481. (Az említett szöveg *A Testhez* kötetben található *A tízezer* című vers.)

Ezt az intenciót fedezhetjük fel *A Testhez* kötet többi verse mögött is. Megfigyelhetjük azt is, hogy Borbélynál a gyermeki vagy alulis-kolázott nyelvhasználatot imitáló szöveg következtében a kiszolgáltatottság sokkal hangsúlyosabbá válik, mint az átiratok alapjául szolgáló visszaemlékezésekben. Az áldozatiság ilyen mértékű hangsúlyozását az együttérzés kifejezésének is tekinthetjük.

4.

A gyermekivé stilizált nyelv és a kilátástalanság poétikája, amik *A Testhez* kötetnek fontos jellemzői, igazán a *Nincstelenek*ben teljesednek ki. A holokauszt itt nem jut oly módon központi szerephez, mint a *Hászid-Szkevenciák* vagy *A Testhez* említett szövegeiben, ám igen fontos szervezőeleme a regénynek.

Amennyiben nem-túlélők által írt, narratív prózai mű helyezi középpontba a holokauszt eseményét, és nem él mediális áttételekkel vagy más, a közvetettséget hangsúlyozó elemmel (mint például az *Árnyas fűtca*, a *Maus* vagy az *Austerlitz*), többnyire a reprezentáció határait feszegető, etikailag megkérdőjelezhető fikció születik. Borbély Szilárd regénye tehát nem tartozik ezek közé, és emiatt tartom igazán izgalmasnak a regény holokausztemlékezet felőli olvasatát. Mindazonáltal fontos megjegyezni, hogy a *Nincstelenek* nem holokauszt-regény, hiszen cselekményének középpontjában nem a holokauszt áll, emellett a zsidó származás – jóllehet fontos része a regénynek – sem az egyetlen problémás identitásképző elem a főszereplő család kapcsán. Mégis úgy van folyamatosan jelen a *Nincstelenek*ben a zsidók elhurcolása által okozott, elfojtott trauma, hogy nem olvad egybe, nem helyezkedik egy szintre más, közelmúltbeli történelmi traumákkal, és azt sem követeli meg a szöveg, hogy a cselekményt visszahelyezze a második világháború idejébe.

Szemben például a téesszesítéssel, a kitelepítéssel vagy magával a mélyszegénység állapotával, amikre többnyire reflektálnak az elfojtásra egyébként igen hajlamos szereplők, a falubeli zsidók deportálása mélyebben gyökerezik a falu emlékezetében, még inkább hallgatásra van ítélve.²³

²³ A falu emlékezete ebből a szempontból hasonlóan működik a *Nincstelenek*ben, mint az *Olaszliszkai* című drámában. Vö. Vári György: Akárkit keresünk (Borbély Szilárd: Szemünk előtt vonulnak el), *Műút*, 2011/27, 52–56.: „Az epizodikus szerkesztés lehetővé teszi, hogy az idegen akkor érkezzon, amikor a gyilkosság már részévé vált a falu emlékezetének (miközben a holokauszt, a helyi zsidóság kiirtása már elmerült benne).”

Így amikor a regényben megjelenik a holokauszt, nem történelmi eseményként, hanem elvontabb, a megértés logikai lehetőségét is kizáró motívumként találkozunk vele. Előkerül például (az egyébként valószínűtlenül reflexív) gyermekelbeszélő néma eszmefuttatásában, miután családja antiszemita gúnyolódások célpontjává válik: „Május van most is. Elképzelem azt a májušt, amikor Móziékat vitték el. Ilyenkor a levegő tele van illatokkal.”²⁴ Különös kapcsolódási pont, hogy többször felmerül, a narrátor gyermek hasonlít az évtizedekkel azelőtt deportált zsidó család fiúgyermekére, Gogára. (Erre prózaibb magyarázatot is kínál a könyv, hiszen az apáról azt terjesztik a faluban, hogy származását tekintve titkolt szájak fűzik az említett családhoz.)

A hagyományszakadás leküzdésének gesztusaként tekinthetünk arra a regény alapvető naturalizmusától idegen momentumra, hogy a regénybeli anya az apa távollétében a héber Haggádát betűzi. Miután az anya az esténként titokban előkeresett, félig „furcsa, szögletes betűs” könyvből olvas fel hangosan a két gyerekének, lánya kérdezősködni kezd: „De miért ölte meg a gyerekeket Egyiptomban? (...) Isten nagyon gonosz, ha hagyta megölni őket...”²⁵ A zsidó hagyományt valamiképpen ösztönösen továbbörökíteni kívánó anya tudatában és válaszában nagyjából úgy kerül párhuzamba a bibliai történet és a holokauszt, mint a *Háziád-Szekvenciákban*. „Isten nem gonosz. Nem azért hagyta, hogy annyi gyerek meghaljon. Elvitték őket és megölték. Én még játszottam velük...» – mondja anyám, aki most már összezavarodott. »Ésnyám hogy játszhatott velük?« – kérdem hitetlenkedve. »Nem nagyon régen történt mindez? Amikor Jézus elment húsvétkor Jeruzsálembé, elárulták és börtönbe zárták.«”²⁶

A holokauszt megtörténéseinek lehetősége mint Isten gyengesége a *Nincstelenségben* is megjelenik, méghozzá a legkevésbé reflektált, a „hibás” Máli nevű szereplő nézőpontjából, aki a zsidók elhurcolásakor vélte megpillantani Istent, aki csupán elkeseredett szemlélője volt az eseményeknek:

„Máli szerint van Isten, ő már látta. Május volt, gyönyörű idő. Mellettük laktak az Ófaluban. Az öreg Mózi meg a felesége. A csendőrök felrakták őket a szekerre. (...) A gyerekek sírtak. Mózit akkor látták először sírni. Az emberek lesütötték a szemüket. A szájukat összeszorították. Hallgattak. Volt olyan is, aki káromkodott. Néhány elvetemült köpködött utánuk. Máli akkor az eget nézte, így mesélte. Akkor látta Istent, a felhők között. Fehér bodorfelhő volt a haja, habfehér a szakállja. A tengerkék égen látta, ahogy a bárányfelhők közé rejtőzött el. És szomorúan nézett.”²⁷

²⁴ Borbély Szilárd, *Nincstelenség*, Budapest–Pozsony, Kalligram, 2014, 287.

²⁵ Uo., 54.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo., 53.

„Auschwitzot emberek hozták létre. Emberek működtették. Az emberi gondolkodás: a teológia és a filozófia tette lehetővé. A zsidó-keresztény kultúra keretében van csak értelme. Auschwitz ennek a kultúrának az emberfelfogásában beállt szakadás. Valaminek a vége és valaminek a kezdete. Ilyen értelemben nem lehet elmenni a revelatív, kinyilatkoztató ereje mellett. Auschwitz jövője szerintem a benne rejlő kinyilatkoztatáson múlhat. Ez védheti meg a tagadással és a relativizálással, a holokauszt terhétől való hivatalos »megszabadulással« szemben. Auschwitz emlékezete a holnap nemzedékein múlik” – írta Borbély, akit, mint látjuk, a kérdés korántsem csupán értekező szövegeiben foglalkoztatott. Szépirodalmi munkásságában a holokauszt után született nemzedék magyar irodalmában egyedülállóan sokféle megközelítésben, műfajban és páratlan érzékenységgel tette írásainak tárgyává a holokausztot. Bizonyította ezzel, hogy ha az elszámolás, a feldolgozás nem is, az emlékezetben tartás lehetséges, még akkor is, ha a tanúságtételek korának vége felé közelítünk.